

Twee belangrike Nederlandse teksuitgawes van die Heidelbergse Kategismus: 'n Vergelyking tussen die Middelburg- teks van 1611 en die Dordrecht-teks van 1725

JP Oberholzer

Abstract

Two important Dutch versions of the Heidelberg Catechism: A comparison between the Middelburg text of 1611 and the Dordrecht text of 1725

This is a formal comparison between two important editions of the Heidelberg Catechism, prepared by Faukelius and Thysius respectively, in the beginning of the seventeenth century. The comparison shows that there was a relatively free attitude towards the text itself and towards the scriptural references accompanying the text, indicating that no Dutch translation really attained to the status of a final version.

Die teks van die Heidelbergse Kategismus wat in 1611 in Middelburg, Nederland verskyn het, is van besondere belang omdat dit na alle waarskynlikheid die Nederlandse teks was wat ter tafel was in die Nasionale Sinode van Dordrecht, 1618–1619 (Bakhuizen van den Brink 1976: 40). Die volledige titel van die publikasie is:

**CATECHISMUS OFTE ONDERWIJSINGHE IN DE CHRIS-
TICKE LEERE, ALSOO DIE IN DE KERCKEN ENDE SCHOLEN
DER KEURVORSTELICKEN PALTZ ENDE DER NEDERLANDEN
GHELEERT WORT. TOT MIDDELBURGH, GHEDRUCKT BY
RICHARD SCHILDERS, WONENDE INDEN LANGHEN DELFT
IN DEN OLIPHANT, 1611.**

Hierdie teks is in opdrag van die Provinsiale Sinode van Zeeland (1610) gereed gemaak deur Herman Faukelius en is 'n hersiening van die Dathen-teks. Nadat in 1563 eers 'n Nederlandse vertaling van die 2de

Duitse uitgawe van die Kategismus verskyn het in Emden, en in dieselfde jaar Datheen 'n vertaling van die derde Duitse uitgawe gepubliseer het in Heidelberg, het dié twee vertalings aanvanklik naas mekaar gefunksioneer en is hulle in 1565 selfs saamgevoeg in 'n gemengde teks. Petrus Datheen het egter 'n nuwe, vryer vertaling gereedgemaak, en dit in 1566 gepubliseer as bylae by *De Psalmen Davids ende ander lofsanghen, wt den Francoyschen dichte in Nederlantschen overghesett, door Petrum Dathenum. Heidelberghe, Michiel Chiraet, 1566*. Hierdie tweede Datheen-vertaling het die *textus receptus* vir die Nederlandssprekende wêreld geword, veral omdat die Datheense psalms wyd gebruik en tallose kere herdruk is totdat dit in 1773 met 'n nuwe psalmberyming vervang is. Die hersiening van dié teks deur Faulkelius is voorafgegaan deur ander. Bekend is dié van Gaspar van der Heyden wat in 1580 in Antwerpen verskyn het en gedoen is aan die hand van die Latynse teks. Van der Heyden het dié werk op eie inisiatief gedoen, en sy bewerking van die teks het, ten spyte van 'n herdruk in 1591 in Middelburg, geen aanvaarding gevind nie. Die Middelburg-teks van 1611 is derhalwe die eerste wat met kerklike sanksie en opdrag gepubliseer is, sy dit dan ook van 'n provinsiale sinode. Hierdie teks wyk min af van die Datheen-teks. Van die ongeveer vyf en tagtig keer wat dit in 'n teksvergelyking nodig is om na 'n afwyking te verwys (kyk Oberholzer 1986), is slegs enkeles van enigsins ingrypende aard. Waar Datheen byvoorbeeld in die antwoord op vraag 18 die Duitse teks volg en vertaal: 'Onse Heere Jesus Christus, die ons tot een volcomen verlossinghe ende gherechtigheyt gheschonken is', het Faulkelius in navolging van Van der Heyden die Latynse weergawe gevolg, en lees die Middelburg-teks van 1611: 'Onse Heere Jesus Christus, die ons van Gode tot wijsheyt, rechtveerdicheyt, heylichmakinghe ende verlossinghe gheworden is.' Ook in die antwoorde op vraag 43 en 65 gee Middelburg 1611 voorkeur aan die Latynse bo the Datheense weergawe. In ander gevalle, soos by vraag 48 en 75, is die afwyking egter van ander aard. In die antwoord op vraag 48 is Datheen se weergawe betreklik vry, maar Middelburg 1611 se weergawe gee 'n minder duidelike lesing, alhoewel dit 'n meer direkte vertaling van die Duitse sowel as die Latynse teks is. Die rede waarom Middelburg 1611 in die antwoord op vraag 75 die woorde 'tot die ewige lewe' uitlaat, is moeilik vas te stel.

Die Dordrecht-teks van 1725 is die resultaat van 'n hersiening in opdrag van die Provinsiale Sinode van Suid-Holland, 1723. Die Sinode het die hersiening opgedra aan die Classis Suid-Holland (Dordrecht). Die titelblad wat die Kategismusteks voorafgaan, lui soos volg:

CATECHISMUS OFTE ONDERWIJSINGHE IN DE CHRIS-
TELIJCKE RELIGIE: WELCKE IN DEN GHEREFORMEERDEN
EVANGHELISCHEN KERCKEN ENDE SCHOLEN DER
CEURVORSTELIJCKEN PALTZ ENDE DER NEDERLANDEN,
GELEERT ENDE GEOEFFENT WERDT: UUT DE HOOGH-
DUYTSCHES COPYE, IN HET JAER DES HEEREN 1563 UUTGE-
GEVEN, IN DE NEDER-DUYTSCHES SPRAKE INT' SELFDE JAER
TE HEYDELBERGH OVERGESET EN GHEDRUCKT: ENDE BY
DE NEDERLANTSCHES KERKEN DOOR AUTHORITYT DES
NATIONALEN EMDISCHEN SYNODI A. 1571 ENDE VOLGENS
VAN ANDERE, INT GEMEYN AENGENOMEN, MEERMAELS
EN OVERAL IN DE SELVIGE LANDEN GHEDRUCKT: ENDE
WEDEROM VAN ALLE MISDRUCKEN ENDE ONDUYTSCHES
WOORDEN, T' ANTWERPEN ANNO 1580: TOT DELFT INT'
JAER 1582. TOT MIDDELBORCH ANNO 1591. TOT ARNHEM
ANNO 1608. ENDE TEN LAESTEN A. 1611. BY LAST DES
ZEEWSCHEN PROVINCIONALEN SYNODI, VLYTELYCK
OVERSIEN ENDE GHESUYVERT: ENDE TEGHENWOORDE-
LIJCK VAN NIEUS MET DE LATIJNSCHE, HOOCH-DUYTSCHES
EN NEDER-DUYTSCHES OUDE ENDE BESTE COPYE VERGELE-
KEN, EN NAE DE SELVIGE VERBETERT. MITSGADERS DE
GHETUYGHENISSEN DER HEYLIGHER SCHRIFT, NAE DE
VOORSEYDE COPYEN T' SAMEN GHEVOECHT, DE VERSIE-
NINGHEN INSONDERHEYT DES GHETALS, GEBETERT, ENDE
YEGELYCK OP ZIJN GEBEURLYCKE PLAETSE, ONDER EEN
JEDER SONDACHSCHE ONDERSCHEYDINGHE GHESTELT,
TOT BEWYSINGHE ENDE BEVESTINGHE DER WAERHEYT
DES SELVEN.

Bakhuizen van den Brink maak oor hierdie kategismusteks twee bewerings. Enersyds stel hy dat die teks die Middelburgse uitgawe van 1611 volg, andersyds dat dit die teks van A Thysius is wat herdruk is (Bakhuizen van den Brink 1976: 48 en 37 noot 3). Thysius het in 1615 sy *Leere ende Order der Nederlandsche, soo Duytsche als walsche, Ghereformeerde Kerken* gepubliseer in Amsterdam by Pieter Pieters, en die titelblad by die Kategismus is woordeliks dié wat in die Dordrecht-teks herhaal word. Inderdaad het Bakhuizen van den Brink (1940: 39 en 33 noot 3) in die eerste druk van sy werk nie sulke teenstellende bewerings gemaak nie. Ons het dus wel in die Dordrecht-teks te doen met 'n herdruk van 'n teks van 'n eeu tevore (Nauta 1963: 49). Omdat by

skrywe hiervan die Thysius-teks self nie tot my beskikking is nie, moet 'n eie bevinding oor die presiesheid al dan nie van die herdruk ontstaan tot later. Intussen is 'n vergelyking tussen Middelburg 1611 en Dordrecht 1725 (Thysius 1615) wel van waarde. In die verantwoording op die titelblad van laasgenoemde teks word gestel: 'ende teghenwoordelyck van nieuws met de Latijnsche, Hooch-duytsche en Nederduytsche oude en beste Copey vergeleken, en nae de selvige verbetert.' Hierby teken Bakhuizen van den Brink (1976: 48) aan: Deze woorden hebben heel weinig te betekenen', 'n beoordeling wat net so vreemd aandoen as sy bewering oor die teks. Uit die lys wat volg, blyk dat Thysius baie minder van Datheen afgewyk het as Faulkelius, maar tog talle wysigings aangebring het.

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
4.	eyscht	eyscht dan (Duits)
9.	niet (Datheen)	gheen (Datheen 1566)
11.	daerom soo (Datheen)	daerom
Dat ander deel		Dat tweede deel
14.	des toorens Gods (Datheen 1566)	des eeuwighen toorn Godts (Datheen)
15.	ooc stercker (Datheen 1566)	stercker (Datheen)
16.	mede waerachtich voorderde (Datheen) hadde niet en conde (Datheen)	waerachtich (Datheen) eyschet heeft
18.	dese middelaer	niet en can de selve Middelaer (Datheen)
	Onse Heere Jesus Christus, die ons van Gode tot wijshey rechtveerdicheyt, heyl lichmakinghe ende ver lossinghe gheworden is (Latyn)	Onse Heere Jesus Christus, die ons tot een volcomen verlos singhe ende gherecht icheyt gheschonken is (Datheen)
19.	eenich-gheboren (Datheen)	een-geboren (ook 33)
20.	alleen deghene (Datheen)	alle de ghene

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
21.	seker vertrouwen (Datheen 1566) in mijn herte werckt (Latyn)	hertelijck vertrouwen (Datheen) in my werckt (Datheen)
23.	Die gheleden heeft opghestaen	Geleden heeft weder opghestaen (Datheen)
	alghemeyne Kercke (Latyn – ook 54) leven.	Algemeyne (Christelike) Kercke (Datheen) leven. AMEN
25.	ende den Sone onderscheyden	, den sone (Datheen) onderscheydentlijcke (Datheen)
Van Godt den Vader	ende ons scheppinghe	Van Godt den Vader. (Datheen)
26.	den almachtighen Schepper	den Almachtighen, Schepper (Datheen)
28.	in allen dat ons noch toe comen can (Datheen)	in alles dat ons toecomen can
Van God den Sone ende onse verlossinghe		Van Godt den Sone (Datheen)
30. Antw.	den eenighen Saligh-maker Jesum (Latyn)	den eenighen Heylant ende Salich-maker Jesum (Datheen)
31.	raedt Gods	raet, ende wille Godts (Datheen)
32.	behoudt my selven hem tot een levendigh danckoffer offere ende met een goede consciencie (Latyn)	behoedt (Datheen) my selven tot een levende danc-offer hem offere (Datheen) ende met een vrye consciencie (ofte ghewete) (Datheen: vrij gewissen of consciëntie)
34.	ofte silver dierbaren (Datheen) alsoo hem tot (Datheen)	oft met silver (Datheen) dieren alsoo tot

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
36.	overcomt	becomt (Datheen)
37.	by dat wordeken (Datheen)	met dat wordeken
	t'eynde sijns levens (Datheen)	't eynde des selven (Duits, Latyn)
41.	ghestorven was	ghestorven is
42.	oock noch sterven moeten?	oock moeten sterven? (Datheen)
	doorganck (Latyn)	in-ganck (Datheen)
43.	verkrijghen (Latyn)	becomen (Datheen)
	tot een offerhande der danckbaerheyt (Latyn)	tot eener danckbaerheyt (Datheen)
44.	nederghedaelt	af-ghedaelt (Datheen)
45.	worden wy oock (Datheen: oock wij)	werden wy nu oock
46.	ende de dooden (Datheen)	ende dooden
47.	is hy niet meer	is hy nu niet meer (Datheen)
48.	ende nochtans evenwel persoonlick met haer vereenight blijft	ende nochtans evenwel oock in die selvighe is, ende persoonlick met haer vereenicht blijft
51.	dese eerlickheyt (Datheen)	de heerlijckheydt (Latyn)
	Van God den Heylighen Gheest ende onse heylichmakinghe	Van (Godt) den Heylighen Gheest (Datheen)
53.	een waerachtigh eeuwich God (Latyn)	eeuwigh Godt (Duits)
55.	ende aan alle	ende alle (Datheen)

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
57.	eerlicken lichame conscientie als hadde ick alle (Datheen) soo verre ick (Datheen) met een gheloovigh herte	heyligen lichame (Datheen: heyligen lijf) conscientie (ofte geweten) – (Datheen: geweten of consciëntie) al hadde ick selve al soo verre ick alleen met gheloovige herte (Datheen)
62. 63.	Ende dat oock in desen ende het	Ende oock (Datheen) in desen, ende in den
Van den sacramenten (Datheen)		Van den Heyligen dienst des woords des Evangeliums, ende der Sacramenten
65.	Aenghesien dat Van den heylighen Gheest, die t'gheloove in onse herten werckt (Latyn)	Aenghesien dan (Datheen) De Heylighe Gheest werck dat selve in ons herte (Datheen)
66.	Wat zijn ingheset (Datheen)	Wat zijn de (Datheen) daer toe in-gheset
67.	beyde het	beyde, dat (Datheen: beyde, het)
68. 69.	Twee, namelick den bevolen (Latyn) gewasschen ben	Twee, den (Datheen) ingheset (Datheen) so waerachtich ghewasschen ben
70.	Godsalich onstraffelick (Datheen)	Godtsalich ende onstraffelijck
71.	hen doopende ghelooven sal ende ghedoopt sal worden wie niet gelooven sal	ende dooptse (Datheen) ghelooft ende ghedoopt werdt (Datheen) maer wie niet en ghelooft (Datheen)

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
72.	Christi	Jesu Christi (Datheen)
73.	met dat water (Datheen)	met water
Van het ... des Heeren		Van het ... onses Heeren Jesu Christi (Datheen)
75.	so sekerlick spijst	soo sekerlijck tot den eeuwighen leven spijst (Datheen)
	des lijfs (Datheen)	des lichaems
76.	Wat is dat verkrijghen op aerden	Wat ist dan (Datheen) becomen (Datheen) op der aerden (Datheen)
	leden eens lichaems	gheleden eens lichaems (Datheen)
77.	heeft ons ende als hy ghedanckt hadde, brack hyt dat nieuwe Testament (Duits, Latyn) sult eten sult drincken sult ghy den doot des Heeren vercondighen	heeft (Datheen) danckte ende brack het dat nieuwe Verbondt of Testament (Datheen) eten sult (Datheen) drincken (Datheen) soo vercondighet den doot des Heeren (Datheen)
	met welcken is hy niet (Datheen) Want het een broodt is	daer mede (Datheen) is dat niet Want een Broodt ist (Datheen)
	dewyle deelachtigh werden	midtsdien (Datheen) deelachtigh zijn (Datheen)
78.	gelijck het aerdt ende eygenschap (Datheen)	ghelijcker-wijs dat aert, (eyghenschap) ende ghebruyck
79.	Testament alsoo sy oock ... bloedt (Datheen)	Verbont (Datheen) alsoo oock ... bloedt sy

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
80.	aller onser sonden (Datheen)	aller sonden
81.	lijflick (Datheen) langs (Datheen) Maer de hypocrijten ende die (Latyn)	lichamelijck hoe langer Maer die (Datheen)
Geen opschrif (Datheen)		Van de Sleutelen des Hemelrijcx
85.	vermaninghe niet en (Datheen)	vermaninghen oock niet en
Van de danck- baerheyt die- men Gode voor de verlossinghe schuldigh is		Van de danckbaerheyt der gheloovighen voor de verlossinghe
86.	uyt alle onse Gode danckbaer	uyt onser (Datheen) danckbaer tegen Godt (Datheen)
87.	noch roover (Datheen) beërven	roover erven (Datheen)
90.	ende een ernstighe lust om nae	ende lust (Datheen) nae (Datheen)
91.	alleen Hem ter eeren	hem ter eeren (Datheen)

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
92.	<p>van dat (3×)</p> <p>voor die die daer te huys soecke de misdaedt der va- deren in den onderhouden misbruycken (2×) (Da- theen) sal dien niet Gedenckt des Sabbath- daegs</p> <p>Sabbath des Heeren (Datheen) alles wat daerin is</p> <p>ende ruste aen den</p> <p>den Sabbath-dag (Da- theen)</p>	<p>van 't ghene (3×) (Da- theen)</p> <p>voor die niet (Datheen)</p> <p>die de misdaet der Va- deren besoeke aen den (Datheen) houden (Datheen) te vergheefs ghe- bruycken (2×) sal hem niet (Datheen)</p> <p>Zijt ghedachtich des Sabbath (ofte Rust) dachs (Datheen)</p> <p>Sabbath (ofte ruste) des Heeren alles datter in is (Da- theen)</p> <p>ende hy rustede den (Datheen)</p> <p>den Sabbath (ofte Rust) dach</p>
93.	<p>de eerste leerdt (Da- theen)</p> <p>de andere, wat (Da- theen)</p>	<p>de eerste in vier ghebo- den leert</p> <p>De andere in ses ghe- boden, wat</p>
94.	<p>superstitie oft by-ghe- loove</p> <p>my Hem alleen onder- werpe</p>	<p>By-gheloove (Datheen)</p> <p>my hem onderwerpe (Datheen)</p>
95.	<p>inde plaetse</p>	<p>in stede (Datheen)</p>
100.	<p>dat vloecken ende sweeren (Datheen)</p>	<p>dat selve (vloecken ende zweeren)</p>
103.	<p>den kercken-dienst ofte het Predick-ampt</p>	<p>het Predick-ampt (Da- theen)</p>
105.	<p>in gevaer (Duits)</p>	<p>in eenich ghevaer (Da- theen)</p>
110.	<p>dat stelen (Latyn) als met onrechten (Da- theen)</p>	<p>stelen (Datheen) als in ongherechten</p>

	Middelburg 1611	Dordrecht 1725
119.	die inde hemelen zijt Dijnen (2×, ook 122, 124) Dijn heden (Datheen) als wy dijne (ook 128) ende de cracht in eeuwigheyt	die daer zijt in de He- melen (Datheen) Uwen U huyden (ook 125) gelijck wy (Datheen) uwe , de kracht (Datheen) inder eeuwicheydt (Da- theen)
120.	day Hy ons veel (Da- theen)	dat hy veel
123. 127.	welck hem quaden en souden konnen staende blijven	welcke haer boosen (Datheen) en connen bestaen (Da- theen)
128.	ende de macht in eeuwigheyt	, de Cracht (Datheen) in der eeuwicheydt (Datheen)
129.	woordeken (Duits, Latyn)	Woordt (Datheen)

Sekere gevolgtrekkings kan voorlopig gemaak word, maar met voorbehoud. Dit blyk dat Bakhuizen van den Brink en Doedes onderling verskil oor die oorspronklike gestalte van die Datheen-teks, en omdat die bostaande verwysings na Datheen telkens op een van dié publikasies steun, moet die voorbehoud gestel word. 'n Eerste gevolgtrekking is dat daar aansienlike verskil bestaan tussen die twee teksgestalten Middelburg 1611 en Dordrecht 1725, ten spyte daarvan dat die laasgenoemde 'n herdruk is van die uitgawe deur Thysius in 1615, slegs vier jaar van die Middelburg-teks verwyderd. 'n Tweede gevolgtrekking is dat daar sekerlik nie 'n outoritatiwe Nederlandse teks was nie. Die vryheid om te wysig, het bly bestaan maar met die Duitse en Latynse tekste as grense en laaste gesagsinstansies. As *textus receptus* neem die Datheen-teks nooit 'n finale vorm aan nie, terwyl dit tog die riglyn bly. Sowel die Thysius- as die Faulkelius-bewerkings lewer bepaalde gestaltes op van die Datheen-teks. So word in die antwoord op vraag 18

die Datheen-lesing gehandhaaf deur Thysius terwyl Faulkelius aan die Latynse weergawe voorkeur gee, maar is dit in 19 andersom met 'eengebore' 'n poging van Thysius om die Latynse 'unigenitum' weer te gee. Terselfdertyd beweeg albei steeds binne die struktuur wat Datheen daargestel het, soos byvoorbeeld in die antwoord by vraag 21, waar niks dit verhinder om aan te sluit by die Duits en Latyn deur te begin met 'Dit is nie alleen ...' nie, maar waar gehou word by Datheen se herhaling: 'Een oprecht geloove en is niet alleen ...' Miskien is die beste voorbeeld van die oorheersende stand van die Datheen-tradisie die foutiewe weergawe in antwoord 9. Hier is die Duits en die Latyn dit met mekaar eens dat die mens homself en al sy nakomelinge deur aanhitsing van die duiwel deur moedswillige ongehoorsaamheid van die gawes beroof het waarmee God hom geskep het. Die bedoeling is duidelik: die moedswillige ongehoorsaamheid kom deur aanhitsing van die duiwel. Datheen het dit iets anders gemaak toe hy vertaal: 'deur die ingewing van die duiwel en deur moedswillige ongehoorsaamheid'. Nou is daar twee aanleidings wat die mens daartoe bring om homself en sy nakomelinge te beroof van die gawes van God. Dat dit foutief is en teologies 'n heeltemal ander pad loop as wat die Paltse vadere wou, is duidelik. Tog het met elke hersiening die Datheen-fout bly staan, tot in die nuutste Afrikaanse vertaling toe. Dit beteken dan dat die hersienings wat in Middelburg 1611 en Dordrecht 1725 verteenwoordig word, bowendien albei vry willekeurige gestaltes aangeneem het. Miskien lê die rede daarvoor in die oorsprong van die kategismus, wat immers reeds in sy eerste lewenslig 'n Duitse sowel as 'n Latynse gestalte gehad het wat meermale sterk onderling verskil.

Ook wat betref die Skrifverwysings is daar aanmerklike verskil tussen Middelburg 1611 en Dordrecht 1725 (Thysius 1615). Thysius vermeld immers uitdruklik dat hy die verwysings wat in vroeëre uitgawes voorgekom het, saamgevoeg en uitgebrei het. Watter omvang dit aangeneem het, kan aan die hand van die verwysings by die eerste vraag en antwoord geïllustreer word. Thysius gebruik 23 verwysings wat uit Duitse en Latynse uitgawes oorgeneem is en voeg daar nog 13 by. Tereg merk Bakhuizen van den Brink (1976: 37) op:

'Men begrijpt dat hier een bijna mateloze vloed van Bijbelteksten uit ontstaan is.' Soos in die geval van die weergawe van die teks, merk ons ook ten opsigte van die Skrifverwysings 'n bepaalde vryheid, sodat 'n hersiener kon weglaat, handhaaf en vermeerder na eie oortuiging (of dan liever in ooreenstemming met die beskouings van sy tyd en sy wêreld).

'n Laaste opmerking moet nog gemaak word na aanleiding van Dordrecht 1725. Slegs enkele jare later, in 1737, verskyn daar weer eens 'n uitgawe van die kategismus in opdrag van die Sinode van Suid-Holland, hierdie keer grotendeels 'n herdruk van die uitgawe wat in 1639 by Everhard Cloppenborgh in Amsterdam verskyn het. Die handeling van hierdie sinode laat die vraag ontstaan of daar 'n oortuiging bestaan het dat die kategismus steeds in 'n ou teks moes verskyn, met ander woorde of teen die begin van die 18de eeu die kategismus nie meer as 'n lewende en aktuele belydenisgeskrif gewaardeer is nie. Dit is egter 'n vraag wat aparte behandeling verdien.

Literatuurverwysings

- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, JN 1940. *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*. Amsterdam.
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, JN 1976. *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*. Tweede druk. Amsterdam.
- DOEDES, JI 1881. *De Heidelbergsche Catechismus, opnieuw overgezet, en volgens de vertaling van Datheen (Heidelberg 1563) opnieuw uitgegeven*. Utrecht.
- NAUTA, D 1963. Die Verbreitung des Katechismus, Übersetzung in andere Sprachen, moderne Bearbeitungen, in Coenen, L (Hrsg), *Handbuch zum Heidelberger Katechismus*. Neukirchen.
- OBERHOLZER, JP 1986. *Die Heidelbergse Kategismus in vier teksuitgawes*. Pretoria.